

University of Tabriz

Contemporary Comparative Legal Studies

Online ISSN: 2821-0514

Volume: 15 Issue: 35

Summer 2024

Article Type: Research Article

Pages: 233-260

The Principle of Dividing Damages Based on the Impact of the Behavior of the Preprtrators; Legal Basics, Conditions of Executive Rules and It's Domain in Iranian Law

EghbalAli Mirzaei¹

1. Assistant Professor, University of Kurdistan, Iran

e.alimirzaei@uok.ac.ir

Abstract

If two or more persons cause damage, the loss is divided between them according to legal rules. By one of these rules, each person is responsible for the extent of the effect of his action. This rule is followed in the Islamic Penal Code approved in 2013. In addition, by provisions of that law, it seems that the division of damages based on the degree of effect of acts is the principle of division of civil liability in Iranian law: according to Article 526, if the effect of the acts of the perpetrators is different, they are responsible for the effect of their acts and accordingly, damages should be apportioned differently. Also, according to Article 527 that law, if the effect of the behavior is equal, the responsibility is divided equally. It is necessary for the implementation of these provisions that the judge conducts sufficient research on the amount of each agent's behavior. So, if he decides without investigating, he has violated the law. Thus, if by the necessary research, the degree of causation of each agent is not known, based on the principle of equality, the responsibility of all agents is equal. Although these rules are considered doubtful in legal thought, the judicial procedure has been successful in enforcing the law. The unanimous decision No. 799 of the General Board of the Supreme Court confirms this claim. That decision refers to the partial distribution of financial losses based on the degree of causation of each agent. Thus, in the case of acquiring property through illegal ways, everyone has caused a loss equal to the money that was acquired illegally. Also, in the case of other types of damages, the extent of the impact of the behavior of each of the agents could be determined with evidentiary reasons such as expert opinion.

Keywords: rule, principle, citation, stewardship, causality.

Received: 2023/11/06 Received in revised form: 2024/04/02 Accepted: 2024/04/22 Published: 2024/06/30

DOI: 10.22034/LAW.2024.59117.3332

Publisher: University of Tabriz

Tabrizulaw@gmail.com

اصل تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتار مرتکبان؛ مبانی، شرایط اعمال و قلمرو اصل در حقوق ایران اقبال علی میرزائی^۱

e.alimirzaei@uok.ac.ir

۱. استادیار دانشگاه کردستان، ایران

چکیده

در صورتی که دو یا چند عامل با هم موجب زیان شوند، خسارت باید طبق قواعد حقوقی میان آنها تقسیم شود. مطابق یکی از این قواعد، هر عامل زیان به میزان تأثیر عمل خود مسئولیت دارد. در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ از این قاعده تبعیت شده است. به علاوه، از برخی مقررات قانون یادشده می‌توان استنباط کرد که تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها، اصل و قاعده عمومی تقسیم مسئولیت مدنی در حقوق ایران است. به موجب ماده ۵۲۶ قانون یادشده چنانچه تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد، هریک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول هستند و بر این اساس، خسارت باید به طور متفاوت تقسیم شود. همچنین، مطابق ماده ۵۲۷ قانون پیش گفته، در صورتی که میزان تأثیر رفتارها مساوی باشد، مسئولیت به طور مساوی تقسیم می‌شود. لازمه اجرای مقررات یادشده این است که دادرسی درباره میزان تأثیر رفتار هر عامل، تحقیق کافی به عمل آورد. پس، اگر بدون تحقیق در این باره حکم به تساوی دهد، از احکام قانون تخلف کرده است. با وجود این، در فرضی که پس از تحقیقات لازم، اندازه سببیت هر عامل معلوم نشود، بر مبنای اصل عملی تساوی، مسئولیت همه عاملان مساوی است. اگرچه در اندیشه‌های حقوقی تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها دشوار و حتی ناممکن دانسته شده، اما رویه قضایی در اجرای قانون موفق بوده است. صدور رأی وحدت رویه شماره ۷۹۹ هیئت عمومی دیوان عالی کشور مؤید این ادعاست. مطابق رأی یادشده در مورد تحصیل اموال به طریق نامشروع، هر کس به اندازه مالی که به ناروا تحصیل کرده، موجب ورود ضرر شده و به همان اندازه مسئول جبران است. همچنین، در مورد سایر انواع خسارت، میزان سببیت در ورود زیان با کمک نظر کارشناس قابل تعیین است.

واژگان کلیدی: استناد، اصل، تسبیب، قاعده، مباشرت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹

DOI: 10.22034/LAW.2024.59117.3332

Tabrizulaw@gmail.com

ناشر: دانشگاه تبریز

مقدمه

در مواردی که دو یا چند عامل در ورود زیان مشارکت دارند، بحث از مسئولیت اشتراکی و تقسیم خسارت در میان است و دادگاه باید میزان مسئولیت هریک از عوامل را معین کند. به موجب ماده ۱۹ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲: «دادگاه در مواردی که حکم به ردّ ... مال صادر می‌کند، مکلف است ... در صورت تعدد محکوم‌علیه، حدود مسئولیت هر یک را مطابق مقررات مشخص کند».

در باره چگونگی تقسیم خسارت و ضوابط تعیین حدود مسئولیت هر یک از عاملان زیان، سه نظریه در اندیشه‌های حقوقی شهرت یافته و در قوانین کشورمان وارد شده است: در پاره‌ای قوانین، توزیع مسئولیت به نسبت درجه تقصیر هر یک از مرتکبان پذیرفته شده (ماده ۱۶۵ قانون دریایی مصوب ۱۳۴۲ و ماده ۱۶ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث مصوب ۱۳۹۵) و در برخی قوانین، تقسیم مسئولیت به طور مساوی پیش‌بینی شده است (ماده ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲). سرانجام در بعضی قوانین، قاعده تقسیم خسارت بر اساس تأثیر رفتار عاملان زیان تأیید شده است (ماده ۱۴ قانون مسئولیت مدنی ۱۳۳۹ و ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲).

با وجود این، درباره اینکه کدام‌یک از ضوابط سه‌گانه پیش‌گفته به‌عنوان قاعده عمومی در حقوق ایران حاکمیت دارد، بین نویسندگان اختلاف است. به‌ویژه به‌موجب ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، قاعده تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتار هریک از عوامل زیان، در کنار اصل تساوی پذیرفته شده و این امر نویسندگان حقوق را درباره اینکه کدام‌یک از دو ضابطه یادشده عمومیت دارد به تردید انداخته است. به‌علاوه، تعارض ظاهری بین ماده ۵۲۶ یادشده و ماده ۵۳۳ قانون نامبرده بر این تردیدها افزوده است.

در مقام داوری و رفع تردیدها، برای نخستین بار اصل تقسیم مسئولیت بر اساس میزان تأثیر رفتارها در این مقاله طرح و تبیین می‌شود. همچنین، ارائه ضابطه عینی و عملی برای توزیع ضمان بر مبنای تأثیر رفتارها، نوآوری دیگر این پژوهش است. وانگهی، درباره تقدم و

ترجیح اصل یادشده نسبت به اصل تساوی تاکنون مقاله‌ای تحریر نشده است. حتی به زعم برخی نویسندگان، تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتار مرتکبان، در عمل دشوار و حتی ناممکن تلقی شده^۱ و به همین جهت، اصل تساوی در مسئولیت، قاعده عمومی تقسیم خسارت عنوان شده است.^۲ به علاوه، در پاره‌ای تحقیقات، تنها چگونگی تحقق اشتراک در ضمان و صورت‌های آن تشریح شده است.^۳ همچنین، در برخی مقالات، حکم ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی مبنی بر توزیع ضمان سهمی به جهت انطباق با نظر فقیهان معاصر تأیید شده است.^۴ به علاوه، پاره‌ای نویسندگان صرفاً رابطه دو ماده ۵۲۶ و ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی را تبیین کرده‌اند.^۵

به هر حال، این مقاله به روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است و بر اساس دو هدف اصلی تحقیق، طی دو بخش ارائه می‌شود.

۱. قواعد تقسیم مسئولیت مدنی در فقه و حقوق ایران و تبیین قاعده

عمومی

۱.۱. قاعده تساوی در تقسیم مسئولیت و نارسایی آن

قاعده تساوی در تقسیم مسئولیت مدنی در بیشتر کتاب‌های فقهی آمده است. به نظر

۱. محمود کاظمی، «معیار تقسیم مسئولیت میان عاملان زیان، در نظام کامن‌لا و حقوق کشورهای رومی-ژرمنی»، حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۱ (۱۳۹۳)، ۶۹-۸۵؛ محسن برهانی و آرش یادکوبه هزاوه، «جایگاه نظر کارشناس در احراز رابطه سببیت»، حقوقی دادگستری، ش ۱۱۳ (۱۴۰۰)، ص ۶۹-۹۱.

۲. سید حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، مسئولیت مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۵)؛ سید حسین صفایی و همکاران، «معیار تقسیم مسئولیت در فرض تعدد اسباب و تحول آن در حقوق ایران»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، ش ۸۴ (۱۳۹۷)، ص ۱۴۷-۱۶۴. علیرضا امیدیان و همکاران، «توزیع مسئولیت مدنی به میزان درجه تأثیر در تصادفات رانندگی با تکیه بر مواد ۵۲۶ و ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی»، حقوقی دادگستری، ش ۱۱۹ (۱۴۰۱)، ص ۲۳-۴۲.

۳. علیرضا باریکلو و مهدی برزگر، «بررسی سهم مسئولیت مدنی عوامل متعدد در حقوق ایران و اصول حقوق مسئولیت مدنی اروپایی»، حقوق تطبیقی، ش ۱ (۱۳۹۸)، ص ۲۲۷-۲۵۰.

۴. احمد حاجی ده‌آبادی، «تغییرات قاعده اجتماع سبب و مباشر با لحاظ آخرین تحولات قانون‌گذاری در ایران (ماده ۵۲۶ ق.م.ا. ۱۳۹۲)»، حقوق خصوصی، ش ۱ (۱۳۹۸)، ص ۱۱۳-۱۳۲.

۵. علیرضا امیدیان و همکاران، توزیع مسئولیت مدنی به میزان درجه تأثیر در تصادفات رانندگی با تکیه بر موارد ۵۲۶ و ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی، حقوقی دادگستری، ش ۱۱۹ (۱۴۰۱)، ص ۲۳-۴۲.

مشهور فقیهان امامیه در صورت شرکت در قتل، مسئولیت شریکان مساوی است.^۶ هرچند مقدار جنایت‌ها متفاوت باشد و یا یکی از آنها فقط یک ضربه وارد کند و دیگری دو ضربه یا بیشتر بزند.^۷ بر این مبنا، چنانچه عده‌ای با تازیانه فردی را مضروب کنند؛ به‌طوری که هر کدام یک تازیانه بزند و آن فرد بمیرد، قصاص بر همه واجب می‌شود و تفاوتی نیست در اینکه کدام یک از آنها ابتدا تازیانه زده و کدام یک آخرین تازیانه را زده است.^۸ دلیل این حکم، اطلاق روایاتی است که مطابق آن، در صورتی که دو نفر شخصی را مجروح کنند و او بر اثر آن جراحت فوت شود، هر کدام ضامن نصف دیه است. هرچند جراحت وارده از سوی هر یک متفاوت از دیگری باشد.^۹

از این رو، ماده ۳۳۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰، به پیروی از نظر مشهور فقهی، قاعده تساوی را در تقسیم مسئولیت مدنی پذیرفته بود و در ماده ۳۳۶ قانون نامبرده، اعمال قواعد دیگر نفی شده بود. به دیگر سخن، مطابق مقررات یادشده، گذشته از اینکه ضابطه درجه تقصیر به صراحت نفی شده، تعیین مسئولیت بر مبنای میزان تأثیر عمل نیز به‌طور ضمنی کنار گذاشته شده بود، زیرا با تفاوت نوع دو وسیله، طبیعتاً میزان تأثیر آنها متفاوت خواهد بود.^{۱۰}

با وجود این، در رویه قضایی اختلاف بود. به عقیده برخی دادرسان، حکم به تساوی در مسئولیت، تنها زمانی صحیح است که تعیین درصد تقصیر ممکن نباشد. لیکن، هیئت عمومی دیوان کشور این عقیده را نپذیرفت و به‌موجب رأی وحدت رویه شماره ۷۱۷ مورخ ۶ شهریور ۱۳۹۰ اعلام کرد: «مستفاد از ماده ۳۳۷ قانون مجازات اسلامی [مصوب ۱۳۷۰] هر گاه برخورد دو یا چند وسیله نقلیه منتهی به قتل سرنشین یا سرنشینیان آن گردد، مسئولیت

۶. نک: جبعی عاملی، زین‌الدین (شهید ثانی)، *روضه البهیة فی شرح لمعه دمشقیه*، ج ۱۰، (قم: انتشارات داوری، چ ۱، ۱۴۱۰ق)، ص ۱۶۲ و نیز مکی، محمدبن محمد (شهید اول)، *لمعه دمشقیه*، ج ۱، (قم: دارالفکر، چ ۱، بی‌تا)، ص ۲۵۹.

۷. روح‌الله خمینی، *تحریر الوسیله*، ج ۲، (قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالعلم، چ ۱، بی‌تا)، ص ۵۱۷؛ ابوالقاسم خویی، *مبانی تکملة المنهاج*، ج ۲، (تهران: انتشارات خرسندی، چ ۱، ۱۳۹۴)، ص ۲۸۷.

۸. محمدحسن نجفی، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، ج ۴۲، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، چ ۷، ۱۳۶۲)، ص ۶۹.

۹. «... و ان جرحه اثنان فمات فعليهما الدية نصفان و ان تفاوتا الجرحان»: محمدبن حسن حر عاملی، *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، ج ۲۹، (قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، بی‌تا)، ص ۲۸۰.

۱۰. سید حسین صفایی و همکاران، *پیشین*، ص ۱۶۲.

هر یک از رانندگان در صورت تقصیر (به هر میزان که باشد) به نحو تساوی خواهد بود...»^{۱۱}.

این رأی وحدت رویه که موافق با قانون حاکم در زمان خود صادر شده بود، نتوانست اقناع نویسندگان حقوق و رویه قضایی را برانگیزد، زیرا بی‌توجهی به میزان تأثیر رفتار هر عامل زیان، با هدف مسئولیت مدنی و عدالت قضایی سازگاری ندارد. در مواردی که ثابت شود تأثیر عمل یکی از عوامل زیان بیشتر یا کمتر از دیگران بوده است، عادلانه این است که هر کس مسئول عمل خویش قرار گیرد و بخشی از بار مسئولیت کسی بر دوش دیگران نیفتد. از این رو، اندیشه‌های حقوقی به‌منظور تعدیل مفاد رأی وحدت رویه پیش‌گفته تلاش کرده است. برخی نویسندگان اظهار داشتند که مواد ۳۳۶ و ۳۳۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ و رأی وحدت رویه مربوط به آن نوعی اماره ایجاد کرده و به استناد این اماره به تأثیر مساوی سبب‌ها و مسئولیت آنان حکم داده می‌شود؛ مگر اینکه خلاف آن ثابت شود.^{۱۲} برخی صاحب‌نظران نیز تقسیم مسئولیت بر اساس میزان تأثیر رفتار هر یک از عوامل را عادلانه یافته، آن را ترجیح دادند.^{۱۳} بر اثر این تحولات فکری، قانون‌گذار از حاکمیت بلامنازع اصل تساوی دست برداشت و در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، تقسیم خسارت بر اساس تأثیر رفتار مرتکبان پذیرفته شد.

۲.۱. پذیرش قاعده تقسیم خسارت بر اساس تأثیر رفتار مرتکبان در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی

اگرچه در نظر مشهور فقیهان امامیه تقسیم مسئولیت به‌طور مساوی قاعده مطلق تلقی شده^{۱۴}، اما این شهرت فقهی مصون از انتقاد نمانده است. به نظر برخی فقیهان، در جایی که

۱۱. اداره کل وحدت رویه و نشر مذاکرات هیأت عمومی دیوان عالی کشور، مذاکرات و آرای هیأت عمومی دیوان عالی کشور سال ۱۳۹۰، (تهران: نشر مذاکرات هیأت عمومی، ۱۳۹۳)، ص ۵۱.

۱۲. سید احمدعلی هاشمی، «اسباب متعدد در مسئولیت مدنی»، دانش حقوق ملنی، ش ۲ (۱۳۹۲)، ص ۴-۵.

۱۳. ناصر کاتوزیان، حقوق ملنی: الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، ج ۱، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چ ۱، ۱۳۷۴)، ص ۴۱۷.

۱۴. ابوالفضل محمدبن حسن اصفهانی (فاضل هندی)، کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام، ج ۱۱، (قم: مؤسسه نشر اسلامی، چ ۱، بی‌تا)، ص ۲۷۸.

میزان تأثیر رفتار هر یک از مرتکبان متفاوت باشد، اگر نص نباشد، حکم به تساوی مشکل است.^{۱۵} به علاوه، در برخی نوشته‌های فقهی، از توزیع ضمان بر اساس میزان رفتار هر عامل زیان سخن رفته است و برای مثال، در موردی که یک نفر چاهی بکند و دیگری عمق آن را زیاد کند و شخصی بر اثر سقوط در آن آسیب ببیند، عقیده به مسئولیت هر کدام به اندازه‌ای که چاه را حفر کرده، موجه تلقی شده است.^{۱۶} افزون بر این، بیشتر مثال‌هایی که در روایات و نوشته‌های فقهی درباره تقسیم ضمان به نحو تساوی آمده، ناظر به مواردی است که میزان سببیت عاملان مساوی است و یا امکان تعیین میزان تأثیر رفتار هر یک از مرتکبان وجود ندارد.

از این رو، رفته‌رفته، قاعده تقسیم مسئولیت بر اساس میزان تأثیر رفتارها در فقه امامیه تأیید شده و نزد فقیهان متأخر و معاصر رواج یافته است.^{۱۷} همچنین، قاعده یادشده در مواد ۵۲۶ و ۵۲۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ وارد شده است. به موجب ماده ۵۲۶ «هرگاه دو یا چند عامل، برخی به مباشرت و بعضی به تسبیب، در وقوع جنایتی تأثیر داشته باشند ... چنانچه جنایت مستند به تمام عوامل باشد، به طور مساوی مسئول می‌باشند؛ مگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت، هر یک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول هستند ...». به علاوه، مطابق ماده ۵۲۷، چنانچه میزان تأثیر رفتارها مساوی باشد، مسئولیت به طور مساوی تقسیم می‌شود.

۳.۱. اصل تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها و جایگاه آن در کنار اصل تساوی در مسئولیت

اگرچه این موضوع در اندیشه‌های حقوقی کمتر مورد توجه قرار گرفته، اما یکی از نوآوری‌های قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، طی مواد ۵۲۶ تا ۵۳۳ قانون یادشده،

۱۵. سید احمد خوانساری، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، ج ۷، (تهران: مکتبه الصدوق، ج ۲، ۱۴۰۵ق)، ص ۱۹۵؛ به نقل از حاجی ده‌آبادی، پیشین، ص ۱۲۸.

۱۶. ابوالفضل محمدن حسن اصفهانی (فاضل هندی)، پیشین، ص ۲۸۰.

۱۷. عباسعلی عمید زنجانی، موجبات ضمان؛ درآمدی بر مسئولیت منی و آثار آن در فقه اسلامی، (تهران: نشر میزان، ج ۱، ۱۳۸۲)، ص ۹۲ و ۱۳۹؛ یوسف صانعی، استفتائات قضائی، ج ۲: حقوق منی، (تهران: نشر میزان، ج ۱، ۱۳۸۴)، ص ۶۶-۶۷.

تأسیس اصل تازه درباره تقسیم مسئولیت مدنی است. به موجب این اصل، در مقام توزیع خسارت، ابتدا باید به میزان تأثیر عمل هر یک از عاملان زیان توجه شود؛ چنانچه میزان تأثیر عمل هر کدام متفاوت با دیگری باشد، مطابق ماده ۵۲۶ یادشده، به همان میزان مسئولیت خواهد داشت و در صورتی که میزان تأثیر رفتار همه مرتکبان مساوی باشد، به حکم ماده ۵۲۷، مسئولیت به طور مساوی تقسیم می شود. سرانجام، در فرض ناکامی مرجع قضایی از تعیین سهم واقعی هر عامل از زیان واردشده، به حکم ماده ۵۳۳^{۱۸}، همگی به صورت مساوی مسئولیت دارند.

با وجود این، برخی نویسندگان معتقدند: از جمع مواد ۵۲۶، ۵۲۸ و ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ چنین برمی آید که در کلیه مواردی که خسارت مستند به دو یا چند شخص باشد، اصل بر تقسیم مسئولیت به طور مساوی است و تعیین میزان مسئولیت هر عامل بر مبنای تأثیر عمل او استثنا بر اصل به شمار می آید^{۱۹}. مطابق این نظر، نوآوری قانون جدید مجازات اسلامی، تنها توجه به میزان تأثیر رفتار هر یک از مرتکبان است که در قانون پیشین به کلی نفی شده بود.

هرچند این تفسیر با ظاهر ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی هماهنگ است، اما از آنجا که اصل و استثنا را جابه جا کرده، قابل انتقاد است. چنان که اشاره شد، استناد به اصل تساوی در تقسیم مسئولیت مدنی، زمانی مجاز است که دادگاه در مقام اثبات، به هیچ طریقی نتواند میزان تأثیر هریک از عاملان زیان را احراز و مسئولیت واقعی آنها را تعیین کند. در این صورت، ناگزیر و در اجرای اصول عملی، حکم به تساوی مسئولیت آنان داده می شود، وگرنه اصل و قاعده اولی این است که میزان مسئولیت هر عامل باید به تناسب تأثیر عمل او مشخص شود.

همان گونه که برخی صاحب نظران دریافته اند، اصل تساوی یکی از اصول عملی است

۱۸. مطابق ماده ۵۳۳: «هر گاه دو یا چند نفر به نحو شرکت سبب وقوع جنایت یا خسارتی بر دیگری گردند، به طوری که آن جنایت یا خسارت به هر دو یا همگی مستند باشد، به طور مساوی ضامن می باشند».

۱۹. سید حسین صفایی و همکاران، پیشین، ص ۱۶۰؛ محسن برهانی و آرش بادکوبه هزاه، پیشین، ص ۸۴؛ سید حسین صفایی و حبیب الله رحیمی، پیشین، ص ۲۳۷.

که در بسیاری اختلافها استفاده می‌شود: هرگاه دو یا چند نفر در موضوع معین حقی داشته باشند، مشترکاً متعهد امری باشند و یا خسارتی باهم به‌بار آورند و سهم هر کدام معلوم نباشد، اصل برابری حق، تعهد یا مسئولیت آنان است.^{۲۰} با وجود این، چنانچه دلیلی وجود داشته باشد که سهم یکی از آنها کمتر یا بیشتر است، باید به آن عمل شود؛ زیرا اصل عملی یک فرض حقوقی است و در رتبه‌ای متأخر از دلایل و امارات قضایی قرار می‌گیرد. ضرب‌المثل حقوقی «الاصل دلیل حیث لا دلیل» گویای همین حقیقت است.^{۲۱}

به این ترتیب، قاعده «تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها»، بر اصل تساوی در مسئولیت مقدّم است. بر این مبناء، در صورتی که میزان تأثیر رفتارهای زیان‌بار متفاوت باشد، دادگاه مجاز نیست مسئولیت مدنی را به‌طور مساوی تقسیم کند. به‌علاوه، عمل به تکلیف قانونی مبنی بر تعیین میزان تأثیر رفتارها، مستلزم انجام تحقیق قضایی است و چنانچه بدون تحقیق لازم در این باره حکم به تساوی داده شود، اصول دادرسی زیر پا گذاشته می‌شود؛ با این بیان که هدف از اصول دادرسی، هدایت دادگاه به واقعیت و تمهید دادرسی عادلانه است؛ عدالت چیزی جز این نیست که رأی دادگاه صادق باشد. برای رسیدن به این منظور باید تمام جهات حکمی و امور موضوعی دعوای مطروحه مورد توجه قرار گیرد؛^{۲۲} به‌ویژه که اصحاب دعوا حق دارند به اختلافات آنها به‌دقت رسیدگی شود. ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ در این باره مقرر کرده است: «در کلیه امور حقوقی دادگاه علاوه بر رسیدگی به دلایل مورد استناد طرفین دعوا هر گونه تحقیق یا اقدامی که برای کشف حقیقت لازم باشد، انجام دهد». این تکلیف قانونی، ضمانت اجرای حقوقی دارد؛

۲۰. ناصر کاتوزیان، دوره مقدماتی حقوق مدنی، اموال و مالکیت، (تهران: دادگستر، چ ۲، ۱۳۷۸)، ص ۷۵.

۲۱. چنان که برخی محققان اشاره کرده‌اند، اصول عملی بر سه قسم است: اصل حکمی، موضوعی و مشترک. به‌علاوه، اصول عملی صرفاً به اصول مهم و شناخته‌شده (برائت، استصحاب، تخییر و احتیاط) محدود نیست، بلکه هر جایی که مکلف به علت فقدان دلیل شرعی یا معذورات عقلی، نتواند حکم واقعی یا امر موضوعی را کشف کند، به حکم عقل و منطق اثبات، به اجرای اصول عملی روی می‌آورد (ابوالحسن محمدی، مبانی اصول استنباط حقوق اسلامی: اصول فقه، (انتشارات دانشگاه تهران، چ ۴۳، ۱۳۹۰)، ص ۲۹۵-۳۰۵). نزد اصولیان، حکم شرعی که از اصول عملی به‌دست می‌آید، حکم ظاهری نامیده می‌شود و در رتبه‌ای متأخر از احکام واقعی (اولی و ثانوی) قرار می‌گیرد (محمدتقی حکیم، اصول العامه للفقّه المقارن: اصول الفقه الشیعیه، (قم: مؤسسه آل بیت، چ ۲، ۱۹۷۹)، ص ۷۵-۷۸).

۲۲. مجید غمامی و حسن محسنی، اصول آیین دادرسی مدنی فراملی، (تهران: میزان، چ ۱، ۱۳۸۶)، ص ۱۸.

چنانچه تحقیق و رسیدگی لازم انجام نشود، رأی صادرشده به علت نقص تحقیقات، در مرجع بالاتر (دادگاه تجدیدنظر یا دیوان عالی کشور) گسیخته خواهد شد.

در نتیجه، تعیین میزان تأثیر رفتار هریک از مرتکبان و تقسیم مسئولیت بر اساس آن، قاعدهٔ اولی در رسیدگی قضایی است و در مواردی که تعیین میزان تأثیر عمل هر عامل ممکن نشود، این موضوع باید در حکم قضایی تبیین شود تا اقناع مرجع عالی را برانگیزد. لیکن چنانچه احرار واقعیت برای دادگاه ممکن نشود، بنابه قاعدهٔ «ممنوعیت تکلیف بمالایطاق»، فصل خصومت به یاری اصول عملی انجام می‌شود. موافق با این قاعده، بند «الف» مادهٔ ۱۶۵ قانون دریایی مصوب ۱۳۴۲ مقرر کرده است: «... اگر تشخیص اهمیت تقصیر با شواهد و قرائن ممکن نباشد ... طرفین به نسبت متساوی مسئول خواهند بود». همچنین، مطابق مادهٔ ۹/۱۰۲ اصول اروپایی حقوق مسئولیت مدنی، علاوه بر تقصیر، هر موضوعی که در ایجاد مسئولیت برای عوامل متعدد دخیل است، می‌تواند در تعیین سهم آنان مؤثر باشد و تنها در صورت عدم امکان تعیین میزان مسئولیت هر عامل، مسئولیت به تساوی توزیع می‌شود.^{۲۳} درحالی که پیش‌تر در حقوق فرانسه بر اساس نظریهٔ کلاسیک علت کامل، اساساً رابطهٔ علیت تجزیه‌ناشدنی تلقی می‌شد^{۲۴} و در نظام‌های رومی-ژرمنی و کامن‌لا تساوی اسباب در مسئولیت مدنی به‌عنوان اصلی بلامنازع پذیرفته شده بود.^{۲۵}

۴.۱. مبانی نظری اصل تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها در فقه و حقوق ایران

تقدم قاعدهٔ «تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها» بر اصل تساوی در ضمان، گذشته از اینکه با اصول اثباتی هماهنگی دارد، بر مبنای قواعد ماهوی و مبانی مسئولیت مدنی استوار است. چنان‌که برخی نویسندگان دریافته‌اند که در مادهٔ ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی قواعد تازه‌ای دربارهٔ توزیع ضمان بنا نهاده شده است؛ به‌موجب مادهٔ یادشده، از سویی در فرض اجتماع سبب و مباشر، قاعدهٔ استناد جنایت به مباشر حذف شده و به تبع آن،

۲۳. علیرضا باریکلو و مهدی برزگر، پیشین، ص ۲۴۶-۲۴۷.

۲۴. غلامرضا حاجی‌نوری، پیشین، ص ۲.

۲۵. محمود کاظمی، پیشین، ص ۸۲.

امکان اشتراک در ضمان و تقسیم مسئولیت بین سبب و مباشر پذیرفته شده است. از سوی دیگر، در فرض اشتراک در ضمان، تقسیم مسئولیت بین اسباب زیان- اعم از سبب و مباشر، مباشران متعدد و یا اجتماع اسباب- بر اساس تأثیر رفتار مرتکبان انجام می‌شود.^{۲۶}

بی‌گمان هر دو حکم یادشده ریشه در یک اندیشه دارند؛ از سویی، مسئولیت مدنی (ضمان اتلاف و تسبیب) در فقه اسلامی بر مبنای «رابطه استناد» استوار شده و تحقق ضمان دائر مدار «انتساب اضرار به عامل زیان» است.^{۲۷} از این رو، اگرچه قاعده «تقدم مسئولیت مباشر بر سبب»، به تبع شهرت فقهی در ماده ۳۳۲ قانون مدنی پذیرفته شده است،^{۲۸} اما این قاعده همیشه قرین به واقع نیست و به همین جهت در ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی کنار گذاشته شده است.^{۲۹} همچنین، در برخی قوانین جدید امکان مسئولیت

۲۶. احمد حاجی ده‌آبادی، پیشین، ص ۱۱۳.

۲۷. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۱، (تهران: گنج دانش، چ ۵، ۱۳۹۱)، ص ۴۳۱.

۲۸. این عقیده در کتاب‌های فقهی مشهور است. نک: نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۴۳، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، چ ۷، ۱۳۶۲)، ص ۱۴۵؛ علامه حلی، قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، ج ۳، (قم: مؤسسه نشر اسلامی، چ ۱، ۱۴۱۹ق)، ص ۶۶۰؛ شهید ثانی، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ج ۱۲، (قم: مؤسسه معارف اسلامی، چ ۱، بی‌تا)، ص ۱۶۴-۱۶۵. بر این مبنا، در ماده ۳۳۲ قانون مدنی مقرر است: «هر گاه یک نفر سبب تلف مالی را ایجاد کند و دیگری مباشر تلف شدن آن مال بشود مباشر مسئول است نه مسبب، مگر اینکه سبب اقوا باشد به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد».

۲۹. در مقام رفع تعارض ماده ۳۳۲ قانون مدنی با ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی، در برخی نوشته‌ها از نسخ ماده ۳۳۲ قانون مدنی سخن رفته است (احمد حاجی ده‌آبادی، پیشین، ص ۱۳۰). اما، برخی محققان، در مقام جمع بین دو ماده معتقدند: با توجه به قسمت ذیل ماده ۳۳۲ قانون مدنی، آنچه اهمیت دارد استناد زیان به فاعل فعل زیان‌بار است و معیار احراز آن، عرف است. از این رو، به نظر گروهی از فقیهان امامیه، در صورت تساوی سبب و مباشر مسئولیت به تساوی خواهد بود. به این بیان که هر گاه عرف دخالت و تأثیر همه اسباب را مساوی بداند، حکم به تساوی می‌دهد و در این باره فرقی بین سبب و مباشر نیست، زیرا انتساب عرفی تلف کافی است (غلامرضا حاجی‌نوری، «بازخوانی ضمان قهری به هنگام اجتماع سبب و مباشر»، حقوق؛ دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۱، (بهار ۱۳۹۳)، ص ۱۱-۱۲). این دیدگاه که در برخی نوشته‌های فقهی (میرفتاح حسینی مراغی، العناوین الفقهیه، ج ۲، (قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق)، ص ۴۳۵-۴۳۶) مورد تصریح واقع شده، در ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ تأیید شده است. برخی حقوق‌دانان هم افزوده‌اند: مطابق با ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی، برخلاف ماده ۳۳۲ قانون مدنی و قاعده دیرین فقهی راجع به جمع سبب و مباشر، در فرض جمع عوامل مستقیم و غیرمستقیم خسارت، همیشه لازم نیست انتخابی بین این دو صورت گیرد و خسارت تنها به یکی از آنها مستند شود، بلکه در مواردی که خسارت به هر دو منتسب باشد، هر دو عامل مسئولیت خواهند داشت. پس، برای جمع بین قانون مدنی و قانون جدید می‌توان گفت: علی‌الاصول و در نظر اول، خسارت به سبب مستقیم (مباشر) مستند می‌شود، مگر آنکه بنابر قرائن و دلایلی عامل غیرمستقیم (مسبب) اقوی باشد و یا اساساً بدون وجود ترجیحی بین عوامل، خسارت به همگی مستند شود (ایرج بابایی، حقوق مسئولیت مدنی؛ مبتنی بر نقد و بررسی آراء و رویه قضائی، ج ۲، (تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، چ ۵، ۱۴۰۲)، ص ۳۲-۳۳).

سبب در کنار مباشر پیش‌بینی شده است.^{۳۰} با وجود این، به عقیدهٔ جمهور فقیهان امامیه، در صورت اجتماع سبب و مباشر، مباشر مسئول است، زیرا عرفاً مباشر عامل قوی‌تر است و به همین جهت، تنها او مسئولیت دارد. با این همه، این ایراد وارد شده است: در جایی که مقتضای ضمان، یعنی استناد زیان به هر دو عامل وجود دارد، مسئولیت عامل قوی مانع از مسئولیت عامل ضعیف نمی‌شود؛ به‌ویژه که ممنوعیتی برای جمع بین دو ضمان وجود ندارد.^{۳۱} بر این مبنا، برخی استادان حقوق معتقدند در فرضی که مباشر و سبب مساوی باشند، مسئولیت بین آنها مشترک و متساوی خواهد بود.^{۳۲} برخی محققان هم افزوده‌اند اگرچه مطابق با ظاهر مواد قانون مدنی، در فرضی که سبب و مباشر مساوی باشند، مباشر مسئول است، اما انصاف و عدالت قضایی ایجاب می‌کند که هر دو مسئول باشند.^{۳۳}

از سوی دیگر، تقسیم ضمان بر اساس میزان رفتار، از فروعات قاعدهٔ استناد است؛ چنانچه ثابت شود تأثیر فعل یکی از دو عامل در ورود خسارت کمتر از دیگری بوده، ضرر کمتری مستند به اوست، به تبع آن باید مسئولیت کمتری نیز برعهدهٔ وی قرار گیرد؛ وگرنه با پذیرش حکم تساوی در مسئولیت، قاعدهٔ استناد که مبنای مقررات ضمان در فقه و حقوق ایران است، زیر پا گذاشته می‌شود.^{۳۴}

برخی استادان حقوق پیش‌تر به همین نتیجه رسیده‌اند. به نظر سید حسن امامی، طبق قاعدهٔ لاضرر هر کسی که زبانی به دیگری وارد کند باید جبران نماید. بنابراین، در صورتی که زیان به‌وسیلهٔ چند نفر وارد آید، چنانچه تمامی آنها در پیدایش خسارت تأثیر مساوی داشته باشند، به‌طور متساوی مسئول خسارت وارده هستند. ولی هرگاه قدرت تأثیر آنها در

۳۰. مطابق با مادهٔ ۱۶ قانون بیمه اجباری شخص ثالث مصوب ۱۳۹۵، در صورت تأثیر عواملی مانند نقص راه، نبود یا نقص علائم رانندگی و نقص یا عیب ذاتی خودرو در کنار تقصیر رانندهٔ مسبب در وقوع حادثه، حکم به تقسیم خسارت شده است.

۳۱. سید علی طباطبائی، *ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالادلة*، ج ۱۴، (قم: مؤسسهٔ آل بیت، ۱۴۱۸ق)، ص ۱۹-۲۱.

۳۲. سید حسن امامی، *حقوق مدنی*، ج ۱، (تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۲)، ص ۴۶۰.

۳۳. غلامرضا حاجی‌نوری، پیشین، ص ۲. افزون بر این، پاره‌ای نویسندگان، در مورد اسباب مجمل، بر مبنای پاره‌ای فتاوی فقهی ناظر بر توزیع ضمان، معتقدند: با استناد به مادهٔ ۳۳۲ قانون مدنی که رابطهٔ سببیت را امری عرفی می‌داند، می‌توان امکان تقسیم مسئولیت را توجیه کرد (عباس کلانتری خلیل‌آباد و سعیده سلطانی پای‌طاق، «مسئولیت مدنی سبب مجمل با رویکردی بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲»، *پژوهش‌های فقهی*، ش ۲ (۱۳۹۴)، ص ۴۲۶-۴۲۸).

۳۴. علیرضا امیدیان و همکاران، پیشین، ص ۳۰.

پیدایش ضرر متفاوت باشد، نمی‌توان تمامی آنان را به تساوی مسئول دانست، زیرا حکم به مسئولیت مساوی موجب می‌شود یکی از مسئولان بیش از آنچه خسارت زده متحمل جبران شود و دیگری کمتر از آنچه سبب زیان شده است خسارت بپردازد. بنابراین، ناچار باید هر یک را به مقدار قوه تأثیرش مسئول دانست. اشکالی که در عمل پیش می‌آید، دشواری تعیین مقدار تأثیر هر یک از عاملان است. تشخیص این امر با دادگاه است و در صورتی که دادگاه لازم بداند می‌تواند از کارشناس کمک بخواهد.^{۳۵}

۵.۱. تفسیر و رفع تعارض‌های ظاهری در قانون مجازات اسلامی به استناد روح حاکم بر آن

برحسب ظاهر، میان مقررات قانون مجازات اسلامی درباره قواعد تقسیم ضمان هماهنگی وجود ندارد. در ماده ۵۲۶ قانون یادشده، قاعده تقسیم به نسبت تأثیر عمل هر عامل پذیرفته شده است؛ در حالی که ماده ۵۲۷ تساوی در مسئولیت را مقرر کرده است.^{۳۶} همچنین، ماده ۵۳۳ قانون پیش‌گفته، بدون توجه به میزان دخالت هر یک از مرتکبان جنایت، حکم به تساوی در مسئولیت داده است؛ در حالی که ماده ۵۲۷، تنها در صورتی قائل به تساوی است که میزان تأثیر رفتار مباشران در برخورد با یکدیگر مساوی باشد.^{۳۷} به علاوه، ماده ۵۲۸ در مورد تصادفات رانندگی،^{۳۸} به صورت مطلق و با نادیده گرفتن درجه تأثیر، حکم به تقسیم مسئولیت به تساوی داده است.^{۳۹}

اما تعارضات یادشده قابل رفع است. از سویی چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، ماده ۵۲۷ قانون مجازات اسلامی مصداقی از اجرای قاعده تقسیم به نسبت تأثیر عمل عاملان است و تعارضی با ماده پیش از خود ندارد؛ به این بیان که مطابق ماده ۵۲۶ هر یک از عاملان زیان

۳۵. سید حسن امامی، پیشین، ص ۴۵۸.

۳۶. سید حسین صفایی و همکاران، پیشین، ص ۱۶۰.

۳۷. هادی رستمی و هادی شعبانی کندسری، «احراز رابطه سببیت در فرض مداخله عوامل گوناگون در جنایات و خسارات مالی (با تأکید بر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)»، پژوهش حقوق کیفری، ش ۱۵ (۱۳۹۵)، ص ۱۶۲.

۳۸. «هر گاه در اثر برخورد دو وسیله نقلیه ... راننده یا سرنشینان آنها کشته شوند یا آسیب ببینند، در صورت انتساب برخورد به هر دو راننده، هر یک مسئول نصف دیه راننده مقابل و سرنشینان هر دو وسیله نقلیه است...».

۳۹. علیرضا امیدیان و همکاران، پیشین، ص ۲۳.

به نسبت تأثیر رفتارشان مسئولیت دارند و در اجرای همین قاعده، ماده ۵۲۷ حکم فرضی را پیش‌بینی کرده است که میزان تأثیر رفتارها مساوی باشد. از این رو، چنان‌که برخی نویسندگان به‌درستی دریافته‌اند، مفهوم مخالف ماده ۵۲۷ مؤید آن است که در صورت تفاوت در تأثیر رفتارها، مسئولیت هر عامل بسته به میزان تأثیر رفتار اوست.^{۴۰} از سوی دیگر، حکم ماده ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی ناظر به فرضی است که میزان تأثیر رفتار مرتکبان احراز نشود. در این صورت، ناگزیر همگی عاملان به‌طور مساوی مسئولیت دارند. در نتیجه، مقررات مواد ۵۲۶ و ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی، نه معارض که مکمل یکدیگرند.

با وجود این، برخی نویسندگان معتقدند که اگر چند عامل - برخی به مباشرت و بعضی به نحو تسبیب - باعث ورود زیان و جنایت شوند، مسئولیت آنها باید بر اساس میزان تأثیر رفتارها تعیین و به ماده ۵۲۶ استناد شود. اما در صورتی که همه عوامل به صورت تسبیب موجب زیان یا جنایت گردند، به استناد ماده ۵۳۳ باید حکم به تساوی داد.^{۴۱} این تفکیک و تفاوت که مبتنی بر ظاهر مقررات یادشده است، دست کم این پرسش را بی‌پاسخ می‌گذارد که حالت اجتماع سبب و مباشر چه خصوصیتی دارد تا حکم تقسیم مسئولیت در آن با فرض تعدد مباشران متفاوت باشد؟ از این رو، ماده ۵۲۷ در فرض مباشرت و برخورد بی‌واسطه دو نفر با یکدیگر، میزان مسئولیت هر یک را موافق با ماده ۵۲۶ و برحسب درجه تأثیر تعیین می‌کند. به‌علاوه، به‌موجب رأی وحدت رویه ۷۹۹، در صورتی که دو یا چند نفر به صورت مباشرت (شرکت در سرقت) باعث ضرر شوند، میزان مسئولیت هر کدام بر اساس درجه تأثیر رفتار آنها در ورود زیان است.

وآنچه، از آنجا که در ماده ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی تقسیم مسئولیت بر اساس تأثیر رفتارها به‌طور صریح نفی نشده است، حکم آن می‌تواند بر صورتی حمل شود که میزان تأثیر عمل هر یک از مرتکبان، برای دادگاه قابل تشخیص نیست. به‌علاوه، اگرچه حکم ماده ۵۲۸ یادشده مخصص ماده ۵۲۶ دانسته شده است^{۴۲}، اما همان‌گونه که صاحبان این عقیده

۴۰. هادی رستمی و هادی شعبانی کندسری، پیشین، ص ۱۶۳.

۴۱. همان، ص ۲۸؛ محسن برهانی و آرش بادکوبه هزاوه، پیشین، ص ۸۵.

۴۲. علیرضا امیدیان و همکاران، پیشین، ص ۲۳.

خود نیز دریافته‌اند^{۴۳}، نظر آنان با اشکال مهمی مواجه است؛ به این بیان که میان موضوع دو ماده مزبور، نه عموم و خصوص مطلق که عموم و خصوص من وجه برقرار است. ماده ۵۲۶ از این جهت که هم شامل تصادفات و هم غیر آن است، حکمی عام است؛ اما از این جهت که ناظر به فرض اجتماع سبب و مباشر است، حکمی خاص محسوب می‌شود و در مقابل، حکم ماده ۵۲۸ از این جهت که ناظر به موضوع تصادفات است، حکم خاص به‌شمار می‌آید و در عین حال، از این نظر که قید سبب و مباشر ندارد، حکمی عام است و شامل فرض اجتماع سبب و مباشر نیز می‌شود. در نتیجه، چنان که گذشت، روح قانون مجازات اسلامی در مبحث ضمان و توزیع مسئولیت، بر مبنای قاعده استناد و انتساب خسارت استوار است؛ ماده‌های ۴۹۲، ۵۲۶ و ۵۳۷ قانون یادشده در این باره صراحت دارند^{۴۴}. بر این مبنای قاعده تقسیم خسارت بر اساس تأثیر رفتارها به علت هماهنگی با مبنای ضمان و قواعد مسئولیت مدنی مقدم بر اصل تساوی در مسئولیت است.

برخی حقوق‌دانان همین نتیجه را تأیید کرده‌اند و معتقدند که ظاهر ماده ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، قاعده‌ای کلی مبنی بر تقسیم مساوی مسئولیت بین اسباب ایراد خسارت مقرر کرده است و اعمال این قاعده را طی ماده ۵۲۸، به‌ویژه در تصادفات منجر به خسارت جانی رانندگان و سرنشینان وسایل نقلیه تکرار کرده است. اما در مورد اجتماع سبب و مباشر و نیز ایراد خسارت جانی ناشی از تصادم و برخورد دو نفر، به‌موجب مواد ۵۲۶ و ۵۲۷، تقسیم مسئولیت به نسبت میزان تأثیر مقرر شده است. با وجود این، در ماورای این ظاهر قانونی می‌توان پرسش و تردید کرد که موارد یادشده چه ویژگی دارند که باید حکم خاصی داشته باشند؟ آیا منظور قانون‌گذار پذیرش قاعده‌ای کلی‌تر از ظاهر قانون نیست؟ قاعده‌ای که مطابق آن تقسیم مسئولیت به نسبت میزان تأثیر مسببان خواهد بود. تنها در صورتی که تفاوت در تأثیر احراز نشود، حکم به تقسیم مساوی مسئولیت صادر خواهد شد؛ به‌ویژه که آنچه از روحیه حاکم بر دادگاه‌ها سراغ داریم، گرایش به سوی پذیرش اصلی کلی به‌عنوان تقسیم مسئولیت به نسبت میزان تأثیر و اجرای احکام خاص دو ماده ۵۲۸ و

۴۳. همان، ص ۲۶.

۴۴. به‌موجب ماده ۴۹۲: «جنایت در صورتی موجب قصاص یا دیه است که نتیجه حاصله مستند به رفتار مرتکب باشد، اعم از اینکه به نحو مباشرت یا به تسبیب یا به اجتماع آنها انجام شود».

۵۳۳ در صورت عدم احراز تفاوت در میزان تقصیر و تأثیر است.^{۴۵}

۲. نحوه اجرای اصل تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها و قلمرو اعمال آن

۱.۲. تأیید اصل در رویه قضایی و تلاش برای اجرای صحیح قانون

به عقیده برخی دادرسان، در فرض اشتراک در ضمان، چنانچه از گفته کارشناس یا جهات دیگر، درصد تأثیر هر یک از عوامل معلوم شود، مسئولیت به همان نسبت تقسیم می‌شود و در غیر این صورت، خسارت وارده به نحو مساوی تقسیم خواهد شد.^{۴۶} با وجود پراکندگی آرای قضایی، هیئت عمومی دیوان عالی کشور طی صدور رأی وحدت رویه شماره ۷۹۹ مورخ ۱۵ مهر ۱۳۹۹ به اختلاف‌ها پایان داد. مطابق رأی یادشده: «در موارد شرکت در سرقت، مسئولیت هر یک از سارقان در رد مال به میزان مالی است که تحصیل کرده است و دادگاه... حدود مسئولیت هر یک از سارقان را بر همین اساس مشخص می‌کند و اگر میزان مال تحصیل شده توسط هر یک از سارقان معلوم نباشد، با توجه به اصل تساوی مسئولیت که از جمله در مواد ۵۲۶ و ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مورد پذیرش قانونگذار قرار گرفته است، مسئولیت سارقان در رد مال مسروقه به طور مساوی است...». به این ترتیب، هیئت عمومی دیوان عالی کشور با صدور رأی یادشده، از ظاهر قانون گذشته و قاعده عمومی مقرر در ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی را احراز کرده است. به علاوه، دیوان عالی کشور جایگاه حقیقی اصل تساوی را در مورد تقسیم مسئولیت مدنی نمایانده است.

۲.۲. تمهید ضابطه اجرایی؛ توجه به میزان سببیت در ورود زیان

چنان که پیش‌تر اشاره شد، ایراد مهمی که نسبت به اصل تقسیم مسئولیت مدنی بر اساس میزان تأثیر رفتار مرتکبان وارد شده، دشواری اجرای آن است. بر این مبنا گفته شده است: از آنجا که تعیین دقیق میزان تأثیرگذاری فعل مرتکبان از طریق روش‌های محاسبه موجود امکان ندارد، فرض تأثیر متفاوت عمل مرتکبان نیز ملحق به قاعده تساوی است و

۴۵. ایرج بابایی، پیشین، ص ۸۵-۸۶.

۴۶. عبدالله خدابخشی، جبران خسارت کارگران در نظام مسئولیت مدنی، (تهران: شرکت سهامی انتشار، چ ۱، ۱۳۸۹)، ص ۱۲۱.

تنها زمانی که روش قطعی احراز میزان تأثیر عمل در دسترس قرار گرفت، حکم ماده ۵۲۶ قابلیت اجرا و استناد پیدا می‌کند.^{۴۷}

لیکن، این ایراد با اعمال ضابطه «سببیت در ورود زیان» به جای «سببیت در وقوع حادثه» زیان‌بار» در موارد زیادی قابل رفع است. در مقام تبیین مفهوم سببیت در ورود زیان، مثال زیر در نوشته‌های حقوقی مشهور است: در صورتی که دو اتومبیل با یکدیگر تصادف کنند و راننده یکی از آنها کمر بند ایمنی نبسته باشد. اگرچه نبستن کمر بند نقشی در ایجاد حادثه ندارد، اما در وقوع زیان مؤثر است و به همین جهت، از خسارتش کاسته می‌شود و بخشی از مسئولیت از دوش راننده مقابل برداشته می‌شود.

به این ترتیب، با تأکید بر مفهوم رابطه سببیت در ورود زیان، در مواردی از ضرر و زیان ناشی از جرائم مالی و تحصیل اموال به طریق نامشروع، می‌توان ضابطه عینی برای تقسیم خسارت به دست داد. همین معیار به طور ضمنی در رأی وحدت رویه ۷۹۹ پذیرفته شده است. بر این مبنا، چنانچه دو نفر که یکی عامل اصلی بوده و دیگری نقش ضعیف‌تر در ربودن مال داشته است، با هم اقدام به سرقت کنند و آنچه را به دست آورده‌اند به طور مساوی تقسیم نمایند، در این صورت، باید به طور مساوی عهده‌دار خسارت و رد مال شوند. زیرا، اگرچه دخالت و نقش اولی در وقوع سرقت مؤثرتر بوده، اما هر کدام به اندازه مالی که تحصیل کرده، موجب زیان مال‌باخته شده است، پس به همان میزان مسئولیت دارد. لیکن، اگر یکی از آنها بیش از دیگری منتفع شده باشد، اعمال قاعده تساوی موجب می‌شود بخشی از مسئولیت او بر دوش دیگری قرار گیرد. همچنین، اگر هر دو شریک در عملیات زیان‌بار نقش مساوی داشته باشند، اما یکی از آنها کمتر منتفع شده باشد، اعمال قاعده تساوی در مسئولیت سبب خواهد شد شریک دیگر به هزینه او ثروتمند شود. نکته دیگر اینکه اعمال قاعده درجه تقصیر و حکم به مسئولیت عامل اصلی به مقداری بیش از شریک دیگر، در فرضی که اموال تحصیل شده به طور مساوی تقسیم شده و یا عامل پیش‌گفته به میزان کمتری منتفع شده باشد، موجب می‌شود مشارالیه بخشی از مسئولیت دیگری را به دوش گیرد و به همین جهت، دارا شدن غیر عادلانه از سوی شریک او محقق شود.

پس، به عنوان قاعده می توان گفت: در موارد مشارکت چند عامل برای بردن مال غیر، مقدار ارزش مالی که به ناروا از سوی هر عامل زیان تصرف یا تحصیل شده، معادل با مالی است که زیان دیده ازدست داده و این مقدار زیان، مستند به رفتار شخص یادشده است.^{۴۸} موافق با این قاعده در رأی وحدت رویه شماره ۷۹۹ هیئت عمومی دیوان عالی کشور اعلام شده است: «در موارد شرکت در سرقت، مسئولیت هر یک از سارقان در رد مال به میزان مالی است که تحصیل کرده است...». همین ضابطه درباره تقسیم خسارات ناشی از جرایمی همچون کلاهبرداری و هرچه در حکم آن است، خیانت در امانت، استفاده از سند مجعول، صدور چک بلامحل از حساب مشترک، زورگیری و اخاذی، رباخواری و سایر روش های نامشروع تحصیل ثروت، قابل اعمال است و در این موارد اجرای حق و عدالت با معیار عینی ممکن می شود. به علاوه، به منظور تکمیل قاعده باید گفت: اگرچه در موارد تحصیل مال نامشروع، مقدار مسئولیت هر عامل با آنچه که به دست آورده برابر است اما، چنانچه میزان خسارت وارده بیش از اموال تحصیل شده از سوی عاملان زیان باشد، مسئولیت هر عامل، نسبت به مازاد بر آن، به نسبت مال تحصیل شده از سوی او خواهد بود. بر این مبنا، خسارت تأخیر تأدیه چک صادرشده از حساب مشترک، به نسبتی است که اصل مبلغ چک تقسیم شده است. همچنین، با اجرای این قاعده در مسئولیت قراردادی باید گفت: چنانچه طرفی که نقض عهد کرده دو یا چند شخص باشند، سهم هر کدام از خسارت، به نسبت تعهد اصلی آنان است. برای مثال، دو نفر که مالی را به طور مشاع فروخته اند، در صورت امتناع از تسلیم مبیع، خسارت ناشی از تأخیر تسلیم و نیز در فرض مستحق للغیر برآمدن مبیع، جبران غرامات مشتری به نسبت سهم هر یک از آنها از ثمن دریافتی است؛ یعنی، هر کدام به نسبتی که مال غیر را در اختیار داشته، سبب زیان او شده است.

با وجود این، در مواردی مانند ضرر و زیان ناشی از اتلاف و تخریب اموال و جعل، ایراد

۴۸. اگرچه رابطه سببیت در ورود زیان با مفهوم استفاده بلاجهت یا دارا شدن غیرعادلانه نزدیک است، اما با آن آمیخته نمی شود؛ چنان که ممکن است شخص باعث ورود ضرر به غیر شود، ولی از آن منتفع نشود: بایع فضولی به نسبت ارزش ثمنی که در اختیار داشته موجب فوت منفعت از دارایی مشتری شده است. اگرچه به همان اندازه منتفع نشده باشد، در این صورت، بر مبنای قاعده لاضرر و علی الید مسئول است. همچنین، ضمان منافع غیرمستوفات برعهده متصرف مال غیر است، درحالی که از آن بهره ای نبرده است. بنابراین، سببیت در ورود زیان اعم از آن است که عامل زیان از محل ورود ضرر منتفع شود و یا صرفاً موجب اتلاف شده باشد.

صدمات بدنی و زیان‌های معنوی، میزان دخالت و نقش هر یک از عاملان زیان با جلب نظر کارشناس قابل ارزیابی است، لیکن اعتبار نظریه کارشناسی در این باره محل بحث و اختلاف است.

۳.۲. ضرورت اجرای کامل قاعده و اهتمام برای رفع اشکالات عملی

به عقیده برخی نویسندگان، تشخیص میزان مداخله و تأثیر هر یک از اسباب زیان، همواره دستخوش داوری شخصی و اعمال سلیقه از جانب دادرسان یا کارشناسان است.^{۴۹} دیگران نیز افزوده‌اند، زمانی که میزان مسئولیت عوامل مختلف به صورت درصدی در رأی دادگاه تعیین می‌شود، راه‌حل‌های ارائه‌شده ظنی است. برای مثال، چنانچه مسئولیت یکی از دو عامل ۲۵ درصد و دیگری ۷۵ درصد اعلام شود، با هیچ معیاری نمی‌توان به‌طور قطع ثابت کرد که این میزان به ترتیب، ۴۰ و ۶۰ درصد نبوده است.^{۵۰}

با وجود این، کارشناسی در زمره دلایل اثبات دعوی است و در تمیز حق و یا تمهید مقدمات آن نقشی انکارناپذیر دارد؛ دخالت دادگاه در اموری که کسب اطلاع از آنها از عهده دادرس خارج است، او را در معرض اتهام خروج از بی‌طرفی قرار می‌دهد.^{۵۱} به‌علاوه، آنچه در نظر کارشناسی به صورت درصدبندی میزان مسئولیت عوامل زیان تعیین می‌شود، برای دادگاه الزام ایجاد نمی‌کند. احراز رابطه سببیت و تعیین میزان مسئولیت هر عامل با دادگاه است و نظر کارشناس ارشاد به احراز موقوف است و نقشی در تعیین مسئولیت یا قواعد آن ندارد.^{۵۲}

به دیگر سخن، در حقوق ایران، همچون دیگر نظام‌های حقوقی، ملاک احراز رابطه

۴۹. سید حسین صفایی، «ضابطه تقسیم مسئولیت مدنی در فرض تضاد دو وسیله نقلیه، رأی وحدت رویه شماره ۷۱۷ هیأت عمومی دیوان عالی کشور مورخ ۱۳۹۰/۲/۶ و ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲»، *مطالعات آرای قضائی «رأی»*، (۱۳۹۲)، ص ۳۵.

۵۰. محمود کاظمی، پیشین، ص ۷۳.

۵۱. ناصر کاتوزیان، «کارشناسی؛ علم و تجربه در خدمت عدالت»، *دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ش ۶۲ (۱۳۸۲)، ص ۳۱۷؛ حسن محسنی، «بهره کارشناسی در کاربست و نمایاندن دانش سودمند در اثبات (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران، آمریکا و فرانسه)»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۲۶ (۱۴۰۱)، ص ۱۵۳-۱۸۱.

۵۲. عبدالله خدابخشی، پیشین، ص ۲۲۵.

سببیت، سببیت عرفی است و دادرسان معمولاً موضوع را به کارشناسان ارجاع می‌دهند. با وجود این، درستی و مبنای نظر کارشناس در رأی دادگاه تبیین نمی‌شود و همین امر موجب شده است آرای دادگاه‌ها در این باره روشن و قابل استفاده برای حقوق دانان نباشد. درحالی که قانون مجازات اسلامی در بخش مربوط به احکام دیات، به تبع متون فقهی، معیارهای متعددی برای احراز رابطه سببیت معرفی کرده است. بر این مبنا، در حقوق ایران و فقه امامیه، نخستین گام برای تعیین سبب مسئول از بین عوامل وقوع حادثه، تفکیک بین دو مقوله منطقی شرط و سبب است و سبب تنها به عواملی گفته می‌شود که از نظر عرفی و حقوقی می‌توان خسارت را به آنها مستند کرد. بر این مبناست که به موجب ماده ۵۳۱ قانون مجازات اسلامی، عوامل غیرمؤثر (یا شرط) در وقوع حادثه باید کنار گذاشته شوند. سپس، گام بعدی باید از بین اسباب مؤثر، سبب یا اسباب مسئول مشخص و معلوم شود. در این باره نیز ملاک‌های حقوقی وجود دارد؛ چنانچه ایراد خسارت به‌طور مستقیم از سوی شخص یا اشخاصی واقع شود (اتلاف یا مباشرت)، قضاوت عرفی و حقوقی معمولاً خسارت را مستند به آنها می‌داند و نیازی به احراز تقصیر و کنکاش درباره عادی یا هنجار نبودن رفتار اسباب زیان نیست. اما در فرض تسبیب، نسبت به تأثیر امر غیرمعمول و رفتار ناهنجار بیشتر توجه می‌شود. از این رو در قوانین ما از جمله در مواد ۳۳۳ و ۳۳۴ قانون مدنی به عنصر تقصیر یا مسامحه اشاره شده و در منابع فقهی عمل عدوانی مورد توجه قرار گرفته است. با وجود این، تأثیر امر ناهنجار تنها در فرض ایراد خسارت به‌طور غیرمستقیم نیست؛ در مواردی که چند سبب مستقیماً موجب خسارت شوند نیز عرفاً ملاک یادشده مؤثر است. بر این مبنا، مطابق ماده ۳۳۵ قانون مدنی در فرض برخورد دو وسیله نقلیه، مسئولیت متوجه طرفی است که تصادف در نتیجه عمد یا مسامحه او حاصل شده باشد و اگر طرفین مقصر باشند، هر دو مسئولیت دارند. همین حکم در ماده ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ پذیرفته شده است.^{۵۳}

۴.۲. عمومیت قاعده و حاکمیت آن بر قوانین خاص

بر اساس آنچه گذشت، تقسیم خسارت بر پایه میزان تأثیر رفتارها موافق با منطق حقوق

۵۳. ایرج بابائی، پیشین، ص ۱۱-۲۰.

و عدالت است. از این رو، گسترش و اعمال آن در تمام موارد تقسیم زیان، قابل دفاع می‌نماید. اگرچه مواد ۵۲۶ تا ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ راجع به تقسیم ضمان، زیر عنوان «ضمان جنایات» آمده است، اما در ماده ۵۳۳ با آوردن واژه «خسارت» در کنار «جنایت»، قواعد تقسیم مسئولیت به زیان‌های مالی تعمیم داده شده، ماده پیش‌گفته از این جهت نیز مکمل ماده ۵۲۶ محسوب می‌شود. افزون بر این، چنان که گذشت، رأی وحدت رویه ۷۹۹، به‌درستی مقررات یادشده را درباره ضررهای مالی قابل اجرا دانسته است.

به‌علاوه، درباره شمول قاعده درباره تقسیم خسارت در تمام حوادثی که موجب خسارات بدنی می‌شود، نباید تردید کرد. بر این مبنای، در مورد صدمات جسمانی مربوط به حوادث ناشی از کار، مسئولیت کارگران در برابر کارفرما^{۵۴}، قصور پزشکی و ...، مسئولیت هر عامل باید به نسبت تأثیر عمل او تعیین شود. همچنین، در فرضی که زیان‌دیده به‌همراه عامل زیان در ایجاد ضرر نقش داشته باشد، به نسبت مشارکت و سببیت در ایراد خسارت در مسئولیت شریک است و به همان نسبت از دریافت خسارت محروم می‌شود.^{۵۵} مواد ۵۲۷ و ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی ناظر به فرض برخورد دو یا چند وسیله نقلیه یا اشخاص متعدد با یکدیگر، موردی شایع از این فرض است. به‌علاوه، در فرض شرکت در جنایت، چنانچه سهم دخالت هر یک با دیگری متفاوت و ولی دم خواهان قصاص هر دو یا چند شریک باشد، برای محاسبه تفاضل دیه، هر جانی به اندازه سهمی که در جنایت نداشته دیه می‌گیرد.^{۵۶}

سرانجام، اصل تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتار مرتکبان در مورد حوادث ناشی از وسایل نقلیه اعم از زمینی، هوایی و دریایی حاکمیت دارد و ماده ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی در این باره جای تردید باقی نمی‌گذارد. با وجود این، در پاره‌ای از قوانین ما قاعده دیگری پذیرفته شده است. بند «الف» ماده ۱۶۵ قانون دریایی مصوب ۱۳۴۲ مقرر کرده

۵۴. در ماده ۱۴ قانون مسئولیت مدنی موافق با این قاعده مقرر شده است: «در مورد ماده ۱۲ هرگاه چند نفر مجتمعاً زیانی وارد آورند ... میزان مسئولیت هر یک از آنان با توجه به نحوه مداخله هر یک، از طرف دادگاه تعیین خواهد شد».

۵۵. ایرج بابائی، پیشین، ص ۵۴. بدین‌سان، محروم کردن زیان‌دیده از دریافت خسارت به علت ارتکاب تقصیر که در برخی نظام‌های حقوقی رایج بوده، هیچ‌گاه در فقه و حقوق ایران راه نیافته است (همان، ص ۵۳-۵۴).

۵۶. احمد حاجی ده‌آبادی، پیشین، ص ۱۲۸.

است: «اگر دو یا چند کشتی مرتکب خطا شوند، مسئولیت هر یک از کشتی‌ها متناسب با اهمیت تقصیری است که از آن کشتی سرزده است...». مطابق این مقرر، ملاک تقسیم مسئولیت بین کشتی‌های متعدد، شدت و ضعف یا درجه تقصیر آنان است. در نتیجه، حکم آن مخالف با ماده ۵۲۸ پیش‌گفته است و به همین جهت، در برخی نوشته‌ها از نسخ ضمنی آن سخن رفته است.^{۵۷}

در مقام تأیید این عقیده می‌توان گفت، اگرچه در مقام تفسیر و رفع تعارض دو قانون عام و خاص، معمولاً با اعمال قاعده تخصیص، حکم قانون خاص مقدم داشته می‌شود، با وجود این، باید عقیده‌ای را تأیید کرد که مطابق آن، نه به‌طور کلی می‌توان ادعا کرد که قانون خاص همواره در صدد تخصیص قاعده عمومی است و نه قاعده عکس آن قاطعیت دارد. بلکه در جایی که قانون جدید در صدد پایه‌ریزی نظامی متفاوت از گذشته باشد و قرائن بر این دلالت کند که قانون‌گذار مایل نیست استثنایی بر حکم او باقی بماند، باید از آن پیروی کرد.^{۵۸} قرائن و شواهدی وجود دارد که قانون‌گذار ما با تصویب مواد ۵۲۶ تا ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی در صدد انشای قاعده جدید تقسیم مسئولیت مدنی و اعمال آن در تمام موارد است؛ چنان که از سویی در ماده ۵۲۸ قانون یادشده از «وسائل نقلیه آبی» به تصریح یاد شده است و از سوی دیگر، تقسیم مسئولیت بر اساس درجه تقصیر از این جهت که مسئولیت مدنی را مکافات تقصیر قرار داده، همواره مورد انتقاد حقوق‌دانان بوده^{۵۹} و همین امر قانون‌گذار را به کنار گذاشتن معیار پیش‌گفته مصمم کرده است.

با وجود این، در برخی قوانین جدید به قاعده تقسیم مسئولیت بر اساس درجه تقصیر رجعت شده است؛ چنان که در ماده ۱۶ قانون بیمه اجباری در خصوص خسارات وارده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه مصوب ۱۳۹۵ می‌خوانیم: «اگر عواملی

۵۷. سید حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، پیشین، ص ۲۳۵.

۵۸. ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ج ۴۴، ۱۳۸۲)، ص ۱۷۵.
۵۹. ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی: الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، ج ۱، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴)، ص ۴۱۶ و نیز نک: بابایی، ایرج، پیشین، ص ۷۱: «رویه اعمال این قاعده و تعیین میزان نقش تقصیر افراد متفاوت در وقوع حادثه و خسارت نزد دادگاه‌ها و کارشناسان کاملاً گواه این امر است که هیچ ملاک روشن و دقیقی برای تعیین میزان و نسبت تقصیر مسبب وجود ندارد و تنها بر پایه احساس و تصویری مبهم از تصمیم‌گیرندگان استوار است».

نظیر نقص راه، نبودن علائم رانندگی و نقص تجهیزات مربوط یا عیب ذاتی وسیله نقلیه ... در وقوع حادثه مؤثر بوده است، بیمه‌گر و صندوق پس از پرداخت خسارت زیان دیده می‌تواند برای بازیافت به نسبت درجه تقصیر که درصد آن در حکم دادگاه مشخص می‌شود به مسببان ذیربط مراجعه کند».

لیکن اجرای ماده ۱۶ و برخی موارد یادشده در آن، دشوار است و این امر ضرورت اصلاح ماده پیش‌گفته را آشکار می‌سازد. مطابق ماده ۳ قانون حمایت از مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶، مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان خودرو در طول مدت تضمین، مسئولیت محض است.^{۶۰} از این رو، چنانچه عیب ذاتی خودرو در کنار عوامل دیگر در وقوع حادثه رانندگی مؤثر باشد، تعیین میزان مسئولیت عرضه‌کننده بر اساس درجه تقصیر، با مبنای مسئولیت مدنی او منافات دارد. بی‌گمان، در موردی که مسئولیت بدون تقصیر پذیرفته شده، استناد به معیار «درجه تقصیر» بیهوده است.^{۶۱}

نتیجه

هدف اصلی این پژوهش، تبیین اصل «تقسیم مسئولیت بر اساس میزان تأثیر رفتارها» و ارائه تفسیری موجه از مواد ۵۲۶ تا ۵۳۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ است. به موجب ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی، در صورتی که دو یا چند عامل در وقوع حادثه زیان‌بار دخالت کنند و زیان وارده منتسب به همگی باشد، تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتار هر یک از آنان انجام می‌شود؛ چنانچه میزان تأثیر رفتارهای زیان‌بار متفاوت باشد، هر عامل به میزان تأثیر رفتار خود مسئولیت دارد. به علاوه، مطابق ماده ۵۲۷ قانون یادشده، در فرضی که میزان تأثیر رفتارها مساوی باشد، مسئولیت به طور مساوی تقسیم می‌شود. بدیهی است، لازمه اجرای مقررات یادشده، تحقیق درباره میزان تأثیر رفتار عاملان زیان است. پس، چنانچه بدون تحقیق در این باره حکم به تساوی داده شود، از مقررات مواد پیش‌گفته تخلف شده است. لیکن، در صورتی که دادگاه نتواند میزان دخالت و تأثیر عمل هر

۶۰ سید حسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، پیشین، ص ۳۲۷.

۶۱ محمود کاظمی، پیشین، ص ۷۵.

یک از عاملان زیان را تعیین کند، به مقتضای اصل عملی تساوی، همگی به طور مساوی مسئول هستند.

با وجود این، ظاهر مواد قانونی یادشده به گونه ای دیگر است؛ از این رو، به منظور رفع ابهام و تردیدها در این باره، پیشنهاد می شود ماده ۵۲۶ به صورت زیر اصلاح شود: «هر گاه دو یا چند عامل، برخی به مباشرت و برخی به تسبیب، در وقوع جنایت یا خسارتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایت مستند به او است ضامن است و چنانچه خسارت مستند به تمام عوامل باشد، هر یک به میزان تأثیر رفتارشان، حسب مورد به طور مساوی یا متفاوت مسئول هستند. لیکن، اگر میزان تأثیر رفتار هر کدام مشخص و معلوم نباشد، همگی به طور مساوی ضامن هستند...».

به علاوه، مطابق نظر مخالفان، تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتارها، در عمل دشوار و بلکه غیرممکن است. دومین هدف این پژوهش پاسخ دادن به این ایراد است. اگرچه عقیده یادشده در اندیشه های حقوقی شهرت دارد، اما رویه قضایی از اجرای صحیح قانون باز نمانده است. هیئت عمومی دیوان عالی کشور طی صدور رأی وحدت رویه ۷۹۹ مورخ ۱۵ مهر ۱۳۹۹ در مورد عمده زیان های مالی، ضابطه عینی را برای تقسیم خسارت بر اساس میزان تأثیر رفتار مرتکبان به دست داده است؛ به این بیان که در موارد تحصیل مال از طریق اعمال نامشروع، مانند سرقت، کلاهبرداری و خیانت در امانت، صدور چک بلامحل و به طور کلی در همه موارد رد مال، هر یک از عاملان زیان به اندازه مالی که تحصیل کرده و موجب ضرر مال باخته شده، مسئول است. ولی در سایر موارد مانند ضرر و زیان ناشی از اتلاف و تخریب اموال و جعل، صدمات بدنی و زیان های معنوی، میزان دخالت و نقش هر یک از عاملان زیان در وقوع حادثه زیان بار معمولاً با جلب نظر کارشناس، ارزیابی و احراز می شود.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

- کتاب‌ها

۱. اداره کل وحدت رویه و نشر مذاکرات هیأت عمومی دیوان عالی کشور (۱۳۹۳). *مذاکرات و آرای هیأت عمومی دیوان عالی کشور سال ۱۳۹۰*، تهران: اداره کل وحدت رویه و نشر مذاکرات هیأت عمومی.
۲. امامی، سید حسن (۱۳۹۲). *حقوق مدنی*، تهران: اسلامیه.
۳. بابایی، ایرج (۱۴۰۲). *حقوق مسئولیت مدنی؛ مبتنی بر نقد و بررسی آراء و رویه قضائی*، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۱). *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، تهران: گنج دانش.
۵. خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۸). *جبران خسارت کارگران در نظام مسئولیت مدنی*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۶. صانعی، یوسف (۱۳۸۴). *استفتائات قضائی، حقوق مدنی*، تهران: میزان.
۷. صفایی، سید حسین و رحیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۵). *مسئولیت مدنی (الزام‌های خارج از قرارداد)*، تهران: سمت.
۸. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۲). *موجبات ضمان؛ درآمدی بر مسئولیت مدنی و آثار آن در فقه اسلامی*، تهران: میزان.
۹. غمامی، مجید و محسنی، حسن (۱۳۸۶). *اصول آیین دادرسی مدنی فراملی*، تهران: میزان.
۱۰. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴). *حقوق مدنی؛ الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری*، تهران: دانشگاه تهران.
۱۱. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲). *مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸). *دوره مقدماتی حقوق مدنی، اموال و مالکیت*، تهران: دادگستر.

۱۳. محمدی، ابوالحسن (۱۳۹۰). *مبانی اصول استنباط حقوق اسلامی؛ اصول فقه*، تهران: دانشگاه تهران.

– مقالات

۱۴. امیدیان، علیرضا؛ وحدتی شبیری، سید حسن؛ سعیدی، محمدعلی (۱۴۰۱). توزیع مسئولیت مدنی به میزان درجه تأثیر در تصادفات رانندگی با تکیه بر مواد ۵۲۶ و ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی. *حقوقی دادگستری*، ۸۶ (۱۱۹)، ۲۳-۴۲.

Doi: 10.22106/jlj.2022.534383.4290

۱۵. باریکلو، علیرضا و برزگر، مهدی (۱۳۹۸). بررسی سهم مسئولیت مدنی عوامل متعدد در حقوق ایران و اصول حقوق مسئولیت مدنی اروپایی. *حقوق تطبیقی*، ۶ (۱۱-۱)، ۲۲۷-۲۵۰.

Doi: 10.22096/law.2020.107409.144

۱۶. برهانی، محسن و بادکوبه هزاوه، آرش (۱۴۰۰). جایگاه نظر کارشناس در احراز رابطه سببیت. *حقوقی دادگستری*، ۸۵ (۱۱۳)، ۶۹-۹۱.

Doi: 10.22106/jlj.2020.124986.3349

۱۷. حاجی ده‌آبادی، احمد (۱۳۹۸). تغییرات قاعده اجتماع سبب و مباشر با لحاظ آخرین تحولات قانون‌گذاری در ایران (ماده ۵۲۶ ق.م.ا. ۱۳۹۲). *حقوق خصوصی*، (۱)، ۱۱۳-۱۳۲.

Doi: 10.22059/jolt.2019.277883.1006702

۱۸. حاجی‌نوری، غلامرضا (۱۳۹۳). بازخوانی ضمان قهری به هنگام اجتماع سبب و مباشر. *حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ۴۲ (۱)، ۱-۱۲.

Doi: 10.22059/jlq.2014.50816

۱۹. رستمی، هادی و شعبانی کندی، هادی (۱۳۹۵). احراز رابطه سببیت در فرض مداخله عوامل گوناگون در جنایات و خسارات مالی (با تأکید بر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲).

پژوهش حقوق کیفری، ۴ (۱۵)، ۱۴۳-۱۷۱.

Doi: 10.22054/jclr.2016.4439

۲۰. صفایی، سید حسین (۱۳۹۲). ضابطه تقسیم مسئولیت مدنی در فرض تصادم دو وسیله نقلیه، رأی وحدت رویه شماره ۷۱۷ هیأت عمومی دیوان عالی کشور مورخ ۱۳۹۰/۲/۶ و ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲. *مطالعات آرای قضائی «رأی»*، (۲)، ۲۹-۳۹.

Doi: 10.22106/jcr.2013.21508

۲۱. صفایی، سید حسین؛ بادینی، حسن؛ عباسلو، بختیار؛ صالحی، سعیده (۱۳۹۷). معیار تقسیم

۲۴. مسئولیت در فرض تعدد اسباب و تحول آن در حقوق ایران. *دیدگاه‌های حقوق قضائی*، ۸۴، ۱۴۷-۱۶۴. Doi: jlvviews.ir/article-1-1043-fa.html
۲۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲). کارشناسی؛ علم و تجربه در خدمت عدالت. *دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۶۲، ۳۱۷-۳۴۲. Doi: civilica.com/doc/585561
۲۳. کاظمی، محمود (۱۳۹۳). معیار تقسیم مسئولیت میان عاملان زیان، در نظام کامن لا و حقوق کشورهای رومی-ژرمنی. *حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۴۲ (۱)، ۶۹-۸۵. Doi: [10.22059/jlq.2014.50820](https://doi.org/10.22059/jlq.2014.50820)
۲۴. کلاتری خلیل‌آباد، عباس و سلطانی پای‌طاق، سعیده (۱۳۹۴). مسئولیت مدنی سبب مجمل با رویکردی بر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲. *پژوهش‌های فقهی*، ۱۱ (۲)، ۴۱۳-۴۴۲. Doi: [10.22059/jorr.2015.55620](https://doi.org/10.22059/jorr.2015.55620)
۲۵. محسنی، حسن (۱۴۰۱). بهره کارشناسی در کاربست و نمایاندن دانش سودمند در اثبات (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران، آمریکا و فرانسه). *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۱۳ (۲۶)، ۱۸۱-۱۵۳. Doi: [10.22034/law.2021.46266.2915](https://doi.org/10.22034/law.2021.46266.2915)
۲۶. هاشمی، سید احمدعلی (۱۳۹۲). اسباب متعدد در مسئولیت مدنی. *دانش حقوق مدنی*، ۲ (۲)، ۱۵-۱. Doi: civilica.com/doc/1562835

ب) منابع عربی

۲۷. حر عاملی، محمدبن حسن (بی‌تا). *وسائل‌الشیعه الی تحصیل مسائل‌الشریعه*، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۸. حسینی مراغی، میرفتاح (۱۴۱۷ق). *العناوین‌الفقهیه*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۲۹. حکیم، محمدتقی (۱۹۷۹م). *اصول‌العامه‌للفقه‌المقارن؛ اصول‌الفقه‌الشیعه*، قم: مؤسسه آل‌بیت.
۳۰. خمینی، سید روح‌الله (بی‌تا). *تحریر‌الوسیله*، قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالعلم.
۳۱. خوانساری، سید احمد (۱۴۰۵ق). *جامع‌المدارک فی شرح مختصر‌النافع*، تهران: مکتبه‌الصدوق.

۳۲. خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۴). *مبانی تکمله‌المنهاج*، به اهتمام علیرضا سعید، تهران: انتشارات خرسندی.
۳۳. شهید اول، مکی، شمس‌الدین محمد بن محمد (بی‌تا). *لمعه‌الدمشقیه*، قم: دارالفکر.
۳۴. شهید ثانی، جبعی عاملی، زین‌الدین (۱۴۱۰ق). *روضه‌البهیة فی شرح لمعه‌الدمشقیه*، قم: انتشارات داوری.
۳۵. شهید ثانی، جبعی عاملی، زین‌الدین (بی‌تا). *مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام*، قم: مؤسسه معارف اسلامی.
۳۶. علامه حلی، جمال‌الدین حسن بن یوسف (۱۴۱۹ق). *قواعد الاحکام فی معرفه‌الحلال و الحرام*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۷. طباطبایی، سید علی (۱۴۱۸ق). *ریاض‌المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل*، قم: مؤسسه آل بیت.
۳۸. فاضل هندی، اصفهانی، ابوالفضل محمد بن حسن (بی‌تا). *کشف‌الثام و الابهام عن قواعد الاحکام*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۹. نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲). *جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.